

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

HUMANITARIAN EDUCATION IN HIGHER SCHOOL

УДК 58:75 (477)

Берко Й.М., д.б.н., професор©

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, м. Львів, Україна

БОТАНІЧНИЙ АСПЕКТ МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

З ботанічної точки зору викладається аналіз різножанрових мистецьких творів Тараса Шевченка, створених художником під час навчання в Академії мистецтв, перебування в Україні, в роки заслання та в останній період життя, в композиції яких зображення рослин є присутніми як мистецька деталь або як її основний об'єкт.

Ключові слова: Шевченко Тарас, періоди життя, мистецькі твори, рослини

Мистецька, як і поетична, творчість Тараса Шевченка, нашого геніального художника і поета, невіддільна від світу рослин. Його взаємини з цим світом, які започаткувалися ще в дитячі роки серед чудової української природи, набули осмисленої цілеспрямованості у роки навчання в Петербурзькій Академії мистецтв, розвинулися, поглибилися і урізноманітнилися впродовж років його професійної творчої діяльності, стали важливим чинником формування його філософських, ідейних, естетичних і загалом світоглядних поглядів щодо сприйняття навколишнього світу в усьому його розмаїтті та складності.

Про характер цих взаємин наглядне узагальнене уявлення надає нам таблиця, у якій наводиться кількісне співвідношення творів художника, в яких є присутніми зображення рослин різних життєвих форм - дерев, кущів, наземних і водяних трав, виконаних ним у різні періоди його стражденного життя і мистецької творчості та в різних адміністративних і географічних місцях перебування.

© Берко Й.М., 2013

Як видно з цієї таблиці, із 830 Шевченкових творів, описаних і репродукованих за оригіналами у його чотирьохтомній «Мистецькій спадщині» [9], зображення рослин серед них знаходимо в 205 творах, що становить 24,7 % від їх загальної кількості. Усі ці твори з ботанічним компонентом виразно розподіляються на дві групи. До першої з них належать твори, у яких рослини є деталлю у мистецькому творі, знаходячись не тільки в загальній його композиції, але й перебуваючи у тісному логічному та ідейному взаємозв'язку з усіма іншими її компонентами.

На противагу першій групі творів, друга їх група є тематично чітко окресленою і включає твори, в яких рослини є основним і єдиним їх зображувальним об'єктом.

Кожна із двох груп творів, у свою чергу, розподіляється на окремі підгрупи, залежно від характеру та змісту кожного твору. Так, у першій групі твори розділено на три жанрово відмінні підгрупи, а саме: жанрові композиції, пейзажі (краєвиди) та архітектурні пейзажі. Натомість у другій групі розподіл творів здійснено за біоморфологічними ознаками рослин, що у них вони зображені, тобто за належністю їх до відповідної категорії життєвих форм - деревних чи трав'яних рослин. Твори із зображенням у них дерев поділено на дві підгрупи за кількісною ознакою, за якою окремо виділені твори із зображенням груп дерев та твори із зображеннями одиноких, але чимсь оригінальних за своїм виглядом чи структурою крони, дерев або окремих їх частин - гілок, фрагментів стовбурів з гілками, які привернули на себе зірку око художника.

Поділ творів, що містять зображення трав'яних рослин, здійснено, навпаки, за якісною ознакою, зокрема за екологічними особливостями цих рослин, на основі чого їх розділено на наземні (суходільні) та водяні трави.

Щодо автобіографічної періодизації Шевченкових творів із наявними у них зображеннями рослин, то вона здійснена за хронологічними періодами, які подаються у його «Мистецькій спадщині» [9]. Таких періодів у ній виділено чотири, а саме: а) перший період, яких охоплює 1830 - 1847 роки (твори, виконані до початку та під час навчання в Академії мистецтв, а також під час перебування в Україні до першого арешту), б) другий період - 1847 - 1850 роки (твори, виконані під час перебування в Оренбурзі та в Аральській описовій експедиції), в) третій період - 1850 - 1857 роки (твори, виконані в Новопетровському укріпленні) та г) четвертий період - 1857 - 1861 роки (твори, виконані після повернення із заслання).

Виклавши основні принципи підходи до розподілу мистецьких творів Тараса Шевченка, в композиції яких відповідне місце посідають квіткові рослини різних життєвих форм, перейдемо тепер до їх кількісної характеристики залежно від часу і місця перебування їх автора, в яких його творчими зусиллями вони були виконані.

Таблиця

Кількісне співвідношення мистецьких творів різних жанрів Тараса Шевченка за наявністю у них зображень рослин

Хронологічна періодизація творів Т. Шевченка та перелік місць його перебування	Твори різних жанрів, у яких рослини є мистецькою деталлю			Твори із зображенням виключно рослин різних життєвих форм				Разом
	Жанрові композиції	Пейзаж (краєвиди)	Архітектурний пейзаж	Групи дерев	Одинокі дерева, частини дерева	Наземні (суходільні) трави	Водяні трави	
I. 1830 - 1847 а) навчання в Академії б) перша подорож в Україну в) друга подорож в Україну <i>Разом</i>	9	-	-	-	2	2	-	13
	7	6	4	3	2	-	-	22
	2	25	25	3	1	-	-	56
	18	31	29	6	5	2		91
II. 1847 - 1850 а) в Аральській експедиції б) в Оренбурзі <i>Разом</i>	-	34	-	-	2	-	-	36
	1	-	-	-	-	-	1	2
	1	34			2		1	38
III. 1850 - 1857 а) в Каратауській експедиції б) в Новопетровському укріпленні <i>Разом</i>	1	6	-	12	1	-	-	20
	13	6	-	-	-	7	1	27
	14	12		12	1	7	1	47
IV. 1857 - 1861 а) подорож Астрахань - Петербург б) третя подорож в Україну <i>Разом</i>	7	3	6	-	-	-	-	16
	-	3	-	4	3	2	1	13
	7	6	6	4	3	2	1	29
Разом за 4 періоди, в тому числі у відсотках	40	83	35	22	11	11	3	205
	19,5	40,5	17,1	10,7	5,4	5,4	1,4	100

Розглянемо спочатку першу групу творів, у композиції яких, про що вже згадувалося вище, зображення рослин є лише у них мистецькою деталлю. Представлені ці твори жанровими композиціями і пейзажами, в тому числі й архітектурними. Кожен із цих жанрів художніх творів у кількісному вимірі є

достатньо відмінними між собою, а їх абсолютні значення суттєво залежать від життєвого періоду творчості Шевченка і соціального становища, в яких йому доводилося перебувати, здійснюючи свою творчу діяльність.

Так, якщо розглядати твори, що належать до жанрових композицій, то, як це видно з таблиці, виразно кидається у вічі два періоди у житті Шевченка, під час яких він найбільше приділяв уваги у своїй творчості саме цьому жанру. Перший з цих періодів - це час навчання в Академії мистецтв і дворазове перебування в Україні, яке завершилося першим арештом 5 квітня 1847 року.

За цей відтинок його творчої діяльності ним було створено 18 жанрових композицій, які чисельно переважають такі ж твори, створені художником у кожному з наступних періодів свого життєвого шляху. З творів цього періоду назвемо лише деякі з них, що наводяться в першому томі першої книги «Мистецької спадщини» [9], зокрема, «Хлопчик з собакою в лісі», «Циганка - ворожка», «Катерина», «На пасіці», «Селянська родина».

Другим періодом, під час якого Шевченко активно працював над створенням жанрових композицій, є роки, проведені ним в Новопетровському укріпленні, куди його за доносом одного з офіцерів про порушення ним царського указу було арештовано і в жовтні 1850 року направлено для відбування заслання. За цей час ним було намальовано 13 жанрових композицій з присутніми у них зображеннями різноманітних рослин, які є важливим елементом не тільки сюжету, але й засобом конкретизації змісту творів. Таким творами, які наводяться у третьому томі «Мистецької спадщини» [9], є «Телемак на острові Каліпсо», «Робінзон Крузо», «Самаритянка», «Мілон Кротонський», «Нарцис та німфа Ехо», «Діоген» та деякі інші.

У другому та четвертому періодах творчого життя Шевченко приділяв менше уваги створенню жанрових композицій, що, очевидно, було зумовлено умовами навколишнього оточення, в якому йому доводилося перебувати. Так, під час перебування в Оренбурзі і в Аральській експедиції він практично не займався цим видом творчості і лише, повернувшись після заслання в Петербург створює 7 тематично відмінних жанрових композицій, серед яких «Русалки», «Старець на кладовищі», «Дві дівчини» та ще чотири інших, що подаються у четвертому томі «Мистецької спадщини» [9]. Усього ж художником було створено 40 жанрових творів з присутніми у них зображеннями рослин, що від загальної кількості творів цього типу, тобто 205-ти, становить 19,1 %.

Натомість більш, ніж у двічі порівняно з творами попереднього жанру створено Шевченком творів, які являють собою пейзажі багатьох, дуже часто таких різко відмінних за своєю природою місцевостей, в яких йому довелося побувати не тільки з власної, але ще більше з чужої волі.

Одразу зауважимо, що мова йде про пейзажі, включаючи й твори з сільським пейзажем, в яких відтворено місцевості з гармонійним поєднанням у них рослинного компоненту з іншими компонентами живої і неживої природи. Таких пейзажних творів, як це видно з таблиці, Шевченком створено 83, що становить 40,5 %, тобто їх кількість є відносно близькою до половини усіх його

205 творів, у яких наявні зображення рослин. Варто зауважити, що ця закономірність цілком збігається із закономірністю щодо співвідношення кількості пейзажних творів Шевченка до усього створеного ним мистецького доробку, яке дорівнює теж майже його половині [3].

Найбільш плідними і фактично рівнозначними за кількістю створених пейзажних творів у творчості Шевченка - художника було два періоди, а саме: а) під час першого, а особливо другого перебування в Україні після закінчення Академії мистецтв та б) під час першого заслання в Оренбург і перебування у складі Аральської описової експедиції. Як за перший, так і за другий періоди ним було створено впродовж кожного з них відповідно 31 та 34 пейзажних твори. Така їх кількість у творчості Шевченка цих періодів спричинена певними об'єктивними обставинами. У першому періоді - його роботою в Київській археографічній комісії, за завданням якої він виїжджав у низку країв України - на Полтавщину, Київщину, Чернігівщину, Поділля та Волинь.

Чудові краєвиди цих країв не могли не залишити байдужою до них від народження закохану у природу душу художника і як наслідок такого глибокого почуття появилось чимало пейзажних творів, виконаних в олівці та аквареллю. Серед них назвемо окремі твори, що репродуковані в першій та другій книгах першого тому його «Мистецької спадщини» [9]. Цими творами є пейзажі «На Орелі (село)», «Хутір на Україні», «Повідь» (кн. 1), «Андруші», «Чигирин з Суботівського шляху», «На околиці», «Урочище Стінка», «Урочище Білик» (кн. 2), у яких невід'ємним їх компонентом виступають угруповання деревно-трав'яної рослинності.

Щодо другого періоду, то як уже згадувалося вище, це час перебування Шевченка у статусі художника в Аральській експедиції, впродовж якого ним були зарисовані численні краєвиди островів та берегів Аральського моря з їх флористично бідною прибережною і суходільною трав'яною, а також кущовою рослинністю. Назви цих пейзажних творів, що вміщені у другому томі «Мистецької спадщини» [9], говорять самі за себе про їх географічне знаходження: «Берег острова Ніколая», «Гористий берег острова Ніколая», «Південний берег півострова Куланди», «Шатро експедиції на острові Барса - Кельмес», «Крутий берег Аральського моря», «Острів Чикита - Арал» та інші.

Стосовно двох інших періодів творчості художника, зокрема перебування в Новопетровському укріпленні та після повернення із заслання в Петербург, то для них характерне поступове зменшення його уваги до жанру пейзажу з зображенням природної місцевості, компонентом якої є рослини. Певною спонукою для Шевченка у створенні пейзажних творів стало перебування його у складі Каратауської експедиції, під час якої ним створено 8 таких творів - «Ханга - Баба», «Скелі», «Туркменські Аби», «Чиркала - Тау» (т. III) [9], на яких лише де-не-де помітними є зображення небагатьох рослин, що виживають у цих пустельних безводних умовах. На декількох пейзажах, наприклад, «Сад біля Новопетровського укріплення», Шевченком змальовано навколишню природу цього укріплення, частково облагороджену його мешканцями.

Найменше пейзажних творів з присутністю у них рослин створив художник після повернення із заслання в Петербург і під час третьої подорожі в Україну. Пливучи по Волзі, він змалював краєвиди під час стоянки пароплава біля Саратовської набережної («Поблизу Саратова»), а також вигляд на Волгу навпроти м. Казань («Проти Казані») і на м. Балаково та пристань на лівому березі цієї ріки («Балаково») (т. IV) [9].

Подорожуючи втретє по Україні, Шевченко створив три пейзажі з околиць Лихвина, Корсуня та Канева, що репродуковані в четвертому томі його «Мистецької спадщини» [9]. На кожному з двох перших творів, зокрема, «В Лихвині» та «В Корсуні» відтворені у всій своїй красі групи дерев з добре розвиненими кронами, що ростуть понад ставком, і силуети яких віддзеркалюються у його прозорій воді.

Поруч з пейзажними творами, які містять художнє зображення місцевостей з «широким відкритим обрієм», узятим «від краю і до краю - наскільки сягає око художника» [10], у творчості Шевченка значне місце посідає міський архітектурний пейзаж. І зовсім не випадково. За словами С.А. Таранушенка [6], це зумовлено тим, що «Шевченко любив мистецтво архітектури, відчував красу її форм і в своїх рисунках виразно і ефектно подавав архітектурну пам'ятку, доносив до глядача її характер».

Завдяки цьому, як пише далі С.А. Таранушенко, «художник умів вибрати вигідну точку, таку, звідки архітектурний образ виявляється найповніше і найясніше. З великою майстерністю вкомпоновував він архітектурний мотив в природне оточення, пов'язував характер архітектури, її ритм з рельєфом місцевості, уміло «розкладав» в малюнку світло й тіні. Всі його рисунки на архітектурні мотиви зігріті то почуттям милування інтимною затишністю будови, то підкресленням урочистої величності пам'ятки. У кожному рисунку архітектура пройшла через активну творчу свідомість художника. Холодної, безликої архітектури в творах Шевченка не знайти».

Таку ж високу оцінку Шевченка щодо сприйняття ним архітектурних творінь знаходимо також у праці Марієтти Шагінян [8]. На її думку, глибоке розуміння Шевченком цього виду мистецтва пов'язане з його роботою в Київській археографічній комісії, за дорученням якої він багато подорожував по Україні, змальовував пам'ятки старовини, що сприяло набуттю ним величезного досвіду в архітектурних стилях.

Докладно «з гетевською сумлінною і розумною точністю, з величезною культурою бачення і запам'ятовування» описував Шевченко архітектурні споруди в своїх повістях, що дало підстави М. Шагінян дійти висновку про те, що й «досі немає жодного письменника, який залишив би в своїй літературній спадщині так багато і так старанно зроблених архітектурних спостережень, як Шевченко».

Відзначимо, що до створення творів жанру міського архітектурного пейзажу, в яких у переважній їх більшості зображена багато розвинена деревна рослинність в поєднанні з спорудами різних архітектурних стилів, художник звертається фактично лише двічі: у 1845 - 1846 роках в основному під час

другого перебування в Україні після закінчення навчання в Академії мистецтв, тобто на початку своєї творчої біографії та наприкінці її, коли він повертався із заслання, зупинившись у Нижньому Новгороді.

Працюючи в Київській археографічній комісії і маючи, як відомо, завдання замальовування пам'яток старовини, Шевченко створив 25 архітектурних пейзажів, зберігши на папері для нащадків творіння їх історичних попередників. Серед них назвемо такі, як «Аскольдова могила», «Почаївська лавра з заходу», «Церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі» «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври», (т. I, кн. 1) [9], «Мотрин монастир», «Чигиринський дівочий монастир», «Вознесенський собор в Переяславі», «Богданові руїни в Суботові», «У Василівці» та низка інших (т. I, кн. 2) [9].

Підсумовуючи кількісну характеристику трьох жанрів творів першої групи, в яких рослинний компонент є лише деталлю їх композиції, відзначимо, що вони є найбільш чисельними серед усіх 205 творів Шевченка, на яких присутні зображення рослин. У сумі - це 158 творів, або 77,1 %.

На «ботанічні» твори другої групи, композиційна побудова яких представлена виключно зображеннями рослин, припадає, таким чином, лише 47 із них, або 22,9 %.

Як видно з таблиці, переважають серед творів цієї групи ті, на яких художником змальовані групи дерев. Чисельно вони становлять практично половину усіх її творів, тобто 22 або 10,7 %. Найбільше їх було створено Шевченком під час його перебування у Каратауській експедиції, серія яких із 12 творів об'єднана спільною назвою «Мангишлакський сад» (т. III) [9]. Решту творів з зображенням груп дерев він створив виключно під час першої і другої («Узлісся», «У Києві», «Дерева» та інші) та третьої подорожей по Україні («У Лихвині», «Дерева», «В Межириччі», «Узлісся»). Практично усі вони композиційно і жанрово являють собою добірку пейзажних творів.

Окрім груп дерев, Шевченко замальовував також одинокі дерева чи їх окремі фрагменти. Таких творів є небагато, лише 11, що становить фактично половину порівняно з творами попередньої підгрупи. Деяко більше, зокрема 6, зарисував їх художник під час перебування на рідній землі, зокрема, «Дерево» (1846), «Дуб» (1859), «Дерево» (1859), а також оригінальні з них знаходив і зарисовував, перебуваючи в Аральській експедиції («Джангис - агач», «Куян - Суяк»).

Малюнків наземних трав Шевченко виконав стільки, що й малюнків одиноких дерев чи їх фрагментів, тобто 11, або 5,4 % від усіх творів з наявними у них зображеннями рослин. Більша половина з них, а саме сім, виконані в Новопетровському укріпленні. Це, окрім одного начерка, етюди культурних («Соняшник», «Гарбузиння», «Городні рослини», «Декоративні рослини») і дикорослих, здебільшого дворічних («Будяк») та багаторічних («Очерет») рослин (т. III) [9].

Чотири інші твори виконані Шевченком під час першого та четвертого періодів своєї мистецької діяльності, при чому в кожному з них він створив

лише по два малюнки. Так, перші два з них припадають на час навчання в Академії мистецтв, коли він ходив з товаришами малювати, за його висловом, «лопухи» на Смоленському кладовищі в Петербурзі. В результаті цих походів зарисований «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі» (т. I, кн. 1) та зроблено начерк двох різних видів рослин під спільною назвою «Бур'яни» (т.1, кн. 2) [9]. Щодо двох інших малюнків, зокрема «Лопухи», «Лопухи та інші начерки» (т. IV) [9], то вони виконані Шевченком, коли він утретє в своєму житті після Петербурга перебував в Україні.

І насамкінець про водяні рослини, які теж привертала увагу Шевченка, однак аж не дуже значну. Підставою для такого висновку є те, що серед творів з виключно рослинною тематикою таких є лише три. Перший з них - це начерк «Латаття», час створення якого не є визначеним і він умовно датується «хронологічними рамками альбома - 1846 - IV 1850 рр.», в який увійшли рисунки, «виконані частково на Україні та переважно на засланні - в Оренбурзі і під час Аральської експедиції» [11]. Другим твором є етюд «Водяні квіти» (т. III), який Шевченко намалював влітку 1856 року, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, а третім - начерк «Латаття» (т. IV) [9], виконаним теж влітку, але вже 1859 року під час третьої подорожі в Україну.

Відомостями про ці три твори з зображеними в них водяними рослинами можна було б і завершити узагальнюючу кількісну характеристику усіх творів Тараса Шевченка, які мають у своїй композиційній побудові рослинний компонент. Однак така характеристика виявиться неповною, оскільки в ній є відсутнім такий важливий кількісний показник, яким є чисельність мистецьких творів художника у кожному з чотирьох періодів його життєвого шляху і творчої діяльності. Значення цього показника дає об'єктивне і зрима уявлення про напругу творчої думки художника і його роботу олівцем та пензлем, результатом яких є поява все нових малюнків, етюдів, ескізів та начерків, в яких відображено соціальні, культурні, історичні, моральні та духовні аспекти життя рідного йому народу, не вгасає віра в його щасливе майбутнє, піднімаються проблеми загальнолюдського виміру, відтворюється велич і краса навколишньої природи.

Повертаючись під цим кутом зору до таблиці, бачимо, що найпродуктивнішим у творчій діяльності Тараса Шевченка був перший період його життєвого і мистецького шляху, який охоплює 1838 - 1847 роки, коли він навчався в Академії мистецтв і двічі подорожував по Україні, при цьому другий раз вже як професійний художник. Впродовж цього періоду ним, повного молодих сил і творчих задумів, було створено 91 твір різних жанрів, або 44,4 % від усіх 205 творів, що містять зображення рослинного компоненту в їх сюжетних композиціях.

Звичайно, більшу половину з них становлять твори, що належать до жанрів пейзажу та архітектурного пейзажу. І це не випадково, адже саме в цей час, про що уже згадувалося вище, молодий художник був зарахований до складу Київської археографічної комісії, робота в якій, безсумнівно, давала можливість йому побувати в багатьох місцях і місцевостях України, вивчити і

зарисувати історичні пам'ятки старовини свого народу, розкрити і проявити набуті під час навчання фахові знання та вміння.

Важливою особливістю початкового періоду його творчої діяльності було також і те, що здійснювалася вона в умовах волі, яку він недавно отримав і ще не нагнітившись як слід нею, злі сили її небавом знову забрали на довгі 10 років, проведених у засланні поза межами рідної землі, «у степу безкраїм за Уралом». За ці 10 арештантських років доля складається для Шевченка таким чином, що, незважаючи на заборону писати і малювати, він все-таки не випускає з рук пера, олівця і пензля і постійно творить.

Справді, за час цих 10 років заслання, які хронологічно і за умовами життя та творчості поділяються на два періоди, зокрема другий і третій, що охоплюють відповідно 1847 - 1850 роки, проведені в Оренбурзі, Орську і в Аральській експедиції, та 1850 - 1857 роки перебування в Новопетровському укріпленні, Шевченко виконав 85 творів різних жанрів, які чисельно незначно поступаються його мистецькому доробку першого періоду.

Звичайно, наводячи цю сумарну цифру про творчу працю художника в жорстких умовах заслання, мусимо перш за все віддати належне його мужності і невсипущому потягу до творчості, який не піддався занепадницьким настроям, а вистояв, зберіг силу духу і віру в перемогу сил добра, що дозволило йому відчутно поповнити свої художні надбання.

Четвертий період творчої біографії Шевченка, як відомо, припадає на роки, прожиті ним після звільнення із заслання. Характерний цей період, окрім іншого, подальшим зацікавленням художника рослинами і їх відображеннями у створених ним творах. Хоч кількість таких творів за роки цього періоду була меншою порівняно із творами попередніх періодів (лише 29 або 14,1 %), проте усім їм властива різножанровість, яка, до слова, характерна тільки першому, початковому періоду його творчості. Звичайно, в цьому можна вбачати певну символічність у такій мистецькій подібності початкового і прикінцевого періодів життєвого і творчого шляху митця, визначальною причиною чого, напевно, є те, що впродовж обох цих періодів Шевченко жив і творив як вільна, віддана мистецтву, людина.

Насамкінець не можемо не відзначити, що розглянуті вище узагальнюючі відомості про кількісну характеристику творів Шевченка з присутніми у них зображеннями рослин як деталі чи як основного об'єкту твору цілком ґрунтується, у чому немає сумніву, на фізичному як людини і професійному як художника сприйнятті їх автором світу цього унікального зеленого феномену планети у всьому безмежжі його габітуального різноманіття та незбагненої краси.

Звичайно, узагальнені особливості взаємин Шевченка із світом рослин найкраще виявляються у тих творах, у яких рослини були основним і єдиним об'єктом зацікавлення художника з метою відтворення їх образу на полотні чи папері. Таких, умовно скажемо, чисто «ботанічних» творів ним створено, як відомо уже з вище викладеного, 47 із тих 205-ти, у яких є ті чи інші зображення рослин. Зміст творів цієї категорії переконливо свідчить, що Шевченка цікавили

рослини різних життєвих форм - дерева, кущі, наземні та водяні трави, однак перевагу він надавав все ж таки зображенню дерев, причому таких, що ростуть групами в навколишньому ландшафті. Таких творів Шевченко створив у двічі більше, ніж творів із зображенням одиноких дерев, а разом ці твори у двічі переважають ті, на яких зображені різні види дикорослих і культурних наземних чи водяних трав.

Природно, у зв'язку з цим виникає запитання щодо такої уваги художника до цієї життєвої форми рослинного світу. Певну відповідь на нього знаходимо в Б.С. Бутника-Сіверського, який, аналізуючи пейзажі Тараса Шевченка, створені ним у період від закінчення Академії мистецтв до заслання, вказує, що в цих «пейзажах, виконаних аквареллю чи олівцем, переважає замилювання просторами, затишними куточками й особливо деревами з їхнім вибагливим і складним рисунком» [2].

Цей же автор, аналізуючи твори з краєвидами Мангишлацького саду, що виконані художником в умовах заслання під час перебування в Каратауській експедиції, вказує, що «вони мають характер студій дерева і нагадують малюнки дерев, зроблені Шевченком ще до заслання, тільки тут їх дано значно вільнішим штрихом у незрівнянно складніших поворотах гілля» (с. XXV) [10].

На нашу думку, така особлива увага Шевченка до зображення дерев і, зокрема, в їх груповому розташуванні, не є випадковою і може бути поясненою тим, що він, як художник, вбачав своїм професійним завданням серед відносної подібності представників цієї життєвої форми виділити такі з них, що різко дисонують усім іншим, які з ними ростуть і розвиваються. Таким деревам, як звичайно, притаманний якийсь незвичний вигляд, своєрідна композиція крони, дивовижна форма росту і просторового розташування, що нерідко зумовлені існуванням в екстремальних умовах їх оселищ. Зображення дерев подібного типу знаходимо в понад 20 творах Шевченка.

Однак дивовижні, незвичні для людського ока дерева, цікавили Шевченка не тільки завдяки цим, властивим їм ознакам. Вони були для нього ще й своєрідними «рослинами - натурниками». Зарисовування таких рослин вимагало від художника ретельного вивчення їх будови, а найбільш системи розгалуження стовбура, форми та характеру облиствлення крони як важливої запоруки отримання правдивості зображуваного предмету.

З іншого боку, таке зарисовування дерев ставало для художника школою вдосконалення професійної майстерності, якій він не переставав приділяти уваги впродовж усього свого творчого життя, досягнувши результатів надзвичайно високого рівня. Саме завдяки цим постійним студіям дерев, як вказує Б.С. Бутник-Сіверський, для малюнків Шевченка із зображенням цих рослин «вражає віртуозна техніка виконання та безпомилкова в кожному штриху робота олівцем і тушшю або тільки пером» (с. XXXII) [9].

Окрім дерев, як відомо, Шевченко займався також студіями трав, правда, більше наземних, ніж водяних, серед яких вибирав не будь-які, а особливо характерні за морфологією листків, зокрема, за формою і розмірами листових

пластинок та формою їх країв, а також за напрямом росту стебла (пряmostoячі, виткі, чіпкі). За окремими винятками, усі вони є етюдами і використовувалися їх автором як деталь до тих чи інших створених ним наступних творів.

Наголошуючи на цій звичній для професійної роботи художника технології використання етюдів як рисунків допоміжного характеру, не можемо не відзначити з цього приводу двох таких речей. По-перше, саме етюдні рисунки з зображенням не деревних, а різних видів трав'яних рослин найбільше знаходили використання у закінчених творах, головним чином, у жанрових композиціях, більшість з яких були створені художником під час навчання в Академії мистецтв, у подорожах по Україні та на засланні в Новопетровському укріпленні.

Другою річчю, при цьому чи не найбільш характерною для мистецької діяльності Шевченка є виразна еволюція зміни його поглядів на використання з певною метою етюдів морфологічно різних рослин як деталей для створення художніх творів. Суть їх полягає в тому, що ще навчаючись в академії, він ходив з товаришами на Смоленське кладовище в Петербурзі рисувати рослини, серед яких його найбільше вражали своїми великими розмірами листки лопуха. Як він говорив, рисунки таких рослин є «дуже пригоже на картині», а якщо їх «змалювать на передньому стані, то воно дуже гарно» [1].

Як бачимо, Шевченко у роки навчання на картини, які він буде створювати в майбутньому, коли стане дипломованим художником, дивився ще очима романтика й естета. Зображення на передньому «стані» приземної розетки великих листків лопуха чи інших рослин, на його тодішню думку, мало підвищити її емоційне та естетичне сприйняття. Такі погляди на мистецтво Шевченка - учня ще не виходили за межі пануючих в часи його навчання в академії ідеалістичних естетичних принципів, вплив яких він не міг не відчувати на собі. Академізм як класичний стиль в мистецтві являв собою, як пише С. Гординський, «напрямок із змаганням до педантичності й сухості, що кладе головний натиск на самі прийняті мистецькі форми й правила, а не так на вільну й самостійну творчість» [4].

Своєї позиції зображати рослини на передньому плані картин Шевченко дотримувався, створюючи їх низку в академічний період творчої діяльності. У цьому переконуємось, розглядаючи його малюнки «Католицький чернець», «Циганка-ворожка», «Суворов на варті» (т.1, кн. 1) [9].

Згодом, закінчивши Академію мистецтв, подорожуючи по Україні, перебуваючи на засланні, знайомлячись з українською і загалом світовою літературою, спілкуючись з освіченими людьми того часу, глибше пізнаючи життя покріпаченого рідного народу, його фольклор, звичаї, традиції, славу минувшину, у Шевченка відбувається суттєва трансформація його світогляду, започатковується поступовий перехід від романтичних поглядів на образотворче мистецтво на позиції утвердження в ньому принципів реалізму, народності та загальнолюдських ідеалів.

Під впливом цих поглядів у його творах, найперше у жанрових композиціях на історичні, міфологічні та біблійні теми, створених особливо під

час перебування на засланні в Новопетровському укріпленні (т. III) [9], використання у них зображень рослин є зовсім іншим і суттєво відмінним від творів академічного періоду, коли їх автор ще перебував у лоні романтичних уявлень про високе мистецтво.

Створена ним у цьому укріпленні серія тематично різних жанрових малюнків відзначається включенням у їх композицію зображень рослин як деталей не стільки для надання їм естетичної привабливості, скільки з метою виконання ними відповідних символічних функцій, що органічно вплітаються в сюжет твору, посилюють його ідейне звучання або ж чіткіше виявляють позицію автора щодо зображуваних в ньому героїв.

Так, у творі «Самаритянка», героїня якого відмовилася від своїх вірувань, а перейняла інші, на його передньому плані поміщено чомусь зображення рослини не з лагідним зовнішнім виглядом її листків, а, навпаки, з колючими листками, які символізують, як можна думати, критичну оцінку її вчинку;

на малюнку «Диоген», герой якого проповідував відмову від цивілізації і повернення до «природного стану» життя, зображено чомусь перед ним, лежачим в бочці, на поверхні землі гілочку не з нейтральною формою листків, а зі списовидною, а весь правий нижній бік малюнку «декорований» колючими листками будяка та й в додачу до них намальовано жука з рогами, наставленими супроти мешканця бочки;

на малюнку «Св. Себастьян» поруч з його героєм, що засуджений на жорстокі тортури за свої переконання і розп'ятий на дереві та ще пронизаний стрілою, зображено чіпку з кволим стеблом рослину з вусиками, життєвий стан якої фактично приречений і тотожний стану св. Себастьяна: щоб нормально жити і розвиватися вона повинна обов'язково своїми вусиками чіплятися за якусь опору, а її немає, бо стовбур дерева, біля якого вона виросла, товстий і гладкий і вусиками за нього не вчепитися;

на малюнку «Програвся в карти» його героя, який в азартній картярській грі програв «останню сорочку» і залишився напівголим, зображено на третьому плані дерево чомусь не з пишною облиствленою кроною, а дерево з покрученим стовбуром і такими ж покрученими голими, безлистими гілками. У додачу до цього рослинного символу Шевченко ще подає за спиною героя твору зображення свині, що символізує у повні міри його поведінку і стиль життя;

на малюнку «Серед розбійників» зображено чомусь не звичне у переважній більшості «нормальне» дерево з прямим стовбуром і розвиненою кроною, а дерево з дугоподібно зігнутим стовбуром та безлистими покрученими гілками, що істотно посилює трагізм змісту цього твору.

Як бачимо з наведених прикладів, зображення рослин на цих малюнках здійснене їх автором саме у символічному ключі з метою якнайповнішого розкриття змісту малюнка.

Багато й різноманітно представлений світ рослин у пейзажних творах Шевченка, включаючи й твори архітектурного пейзажу. І в цьому немає нічого дивного, оскільки пейзаж, як відомо, в мистецькому доробку художника посідає чільне місце. Таке ж місце посідає цей жанр, а це майже 60%, серед творів, в

яких з тією чи іншою повнотою є присутніми зображення рослин чи їхніх угруповань.

Найбільш плідними роками творчості Шевченка у жанрі пейзажу були ті, коли він перебував в Україні (перша і друга подорожі) та коли як художник брав участь в роботі Аральської описової експедиції. Його пейзажні твори, незалежно від місця їх створення і територіального приурочення зображуваної в них навколишньої природи, є подібними за своєю філософською сутністю і творчо індивідуальними. Інакше кажучи, вони є продуктом споглядання об'єктивної природної реальності, її осмислення та трансформації через суб'єктивне мистецьке «Я».

На цій особливості творчої манери художника у відтворенні у його творах навколишнього світу ставить особливий наголос О.Т. Новицький, який вважає, що Шевченко « малює натуру, як вона єсть, ані трохи не «підправляючи» її, але вміє розглядіти в ній якусь ідею, заложену в кожному данім мотиві й передати се в своїм малюнку».

І далі він відзначає, що художник «жив одним життєм з природою, розумів шепотанне струмочків та шепіт листочка, шумливе колиханне травиці», і як в поезії, у якій «вмів у двох - трьох словах дати цілу чарівну картину» природи, так і в малюнках «умів вибрати такий пункт для погляду, таке зробити освітлення, в таких небагатьох рисах уловити усю красу, всю поезію даної місцевости, яка часом здавалася б, на перший погляд, навіть невдачною для сеї мети, ...» [6].

Хоч Шевченко критично ставився до натуралізму в мистецтві, однак це аж ніяк не означає, що він зовсім абстрагувався від наслідування багатогранного у своїй красі та величі образу природи. Художник розумів, як про це стверджує І.Д. Назаренко [5] у своїй розвідці про його філософські погляди, що тільки наслідуючи природу, можна лише у такий спосіб створити щось прекрасне. Але це наслідування, на його ж думку, не повинно перейти межу розумного, не перетворитися у звичайний натуралізм, який виключає справжнє мистецтво і творчість.

Отже, резюмуючи все викладене вище, можемо дійти загального висновку, що багатий і різноманітний світ рослин навколишньої природи у мистецькій творчості Шевченка посідає важливе місце і має не менш важливе суспільно - просвітницьке значення. Змалювавши його з натури чи то окремою якоюсь прикметною рослиною, або цілими їх угрупованнями в гармонійній композиції природних краєвидів, він, художник Тарас Шевченко, створив високохудожні твори, що являють собою зупинену й увіковічену мить вічно живої і вічно невинної у своєму русі чи то йому рідної, а чи не рідної природи, якою завжди, спостерігаючи її, будуть милуватися, задумуватися, насолоджуватися і задовольняти свої естетичні смаки сучасні та наступні покоління шанувальників прекрасного.

Література

1. Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. - К.: Вид-во АН УРСР. 1958. - С. 32.

2. Бутник-Сіверський Б.С. Мистецька спадщина Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. Т. 1. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. - С. 401.
3. Бутник-Сіверський Б.С. Пейзажі Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. Т. 2. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. - С. 88.
4. Гординський С. Тарас Шевченко - маляр, 1814 - 1861. - Краків: Львів: Українське видавництво, 1942. - С. 10.
5. Назаренко І.Д. Філософські погляди Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. Т. 2. - К.: Гол. ред. УРЕ, 1978. - С. 305
6. Новицький О.Т. Тарас Шевченко як маляр. - Львів - Москва: Накладом Наук. Т-ва імені Шевченка, 1914. - С. 33.
7. Таранушенко С.А. До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка // Мистецька спадщина Тараса Шевченка. (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка - художника). Вип. 1. - К.: Вид-во АН УРСР. 1959. - С. 159
8. Шагінян м. Тарас Шевченко. - К.: Дніпро, 1970. - С. 50.
9. Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961 - 1964.
10. Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т.1, кн. I. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961. - С. XXVI.
11. Шевченко Тарас. Мистецька спадщина у чотирьох томах. Т. II. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 40.

Summary

J. M. Berko

BOTANICAL ASPECTS OF ARTISTIC CREATION OF TARAS SHEVCHENKO

From botanical point of view we give analysis of different artistic works of Taras Shevchenko in compositions of which plants are presented as artistic item or as main object.